

діяча» [25, 36], причому біографія «читається із захоплюючим інтересом» [25, 41], тому що «Морлей дає багато цікавих фактів» [25, 44]. Хоча були і негативні відгуки. Г. Люси навіть виразив сумнів в авторстві Дж. Морлі: «Дуже велика ця справа, щоб її можна було виконати без сторонньої допомоги. Для того, щоб належним чином впоратися з цим завданням, були б потрібні об'єднані зусилля цілого синдикату професійних авторів» [16, 147], його думка не збігалася з подальшою критикою праці і лише відображала уявлення сучасника про кількість виконаної Дж. Морлі роботи. Біографія Дж. Морлі також не виправдала очікувань тих, хто бажав знайти в ній викриття політичних таємниць У. Гладстона [26, 1,32-34,37-38,60]. У сучасній історіографії робота Дж. Морлі вважається «найбільш цінною ранньою біографією У. Гладстона, хоч і не першою» [17, 5].

Таким чином, можна стверджувати, що біографічні роботи молодших сучасників про старших як «дослідження сучасної біографії» були зразками повноцінної ранньої історіографії. Дж. Морлі виконав величезну працю з підготовки й аналізу зібраного матеріалу. «Життя Уільяма Юарта Гладстона», написане Дж. Морлі під тиском оточення, завдяки талантам і охайності її автора стало одним із кращих в своєму жанрі, незважаючи на вимушені обмеження. У ньому спостерігалися елементи наукового підходу до написання роботи, а головними достоїнствами слід назвати всеосяжний, впорядкований виклад у всіх аспектах, обґрунтовану аргументацію, ретельність роботи з джерелами і прагнення до історичної достовірності.

1. Bryce J. *Studies in contemporary biography*. – London, 1903.
2. Jones H. M. *Methods in contemporary biography // The English Journal*. – 1932. – Vol. 21. – № 21.
3. Гринин Л. Е. *Личность в истории: эволюция взглядов // История и современность*. – 2010. – Вып. 2.
4. Spencer W. *Studies in biography*. – New York, 1907.
5. Rawes A., Bradley A. *Romantic Biography*. – Farnham, 2003.
6. Aaron D. *Studies in biography*. – Cambridge, 1978.
7. Smith G.B. *The life of the right honourable William Ewart Gladstone*. – New York, 1880.
8. Jennings L.J. *Mr. Gladstone: A study*. – Edinburgh; London, 1887.
9. Curry J. *William Ewart Gladstone*. – Richmond, 1891.
10. Hubbard E. Wm. E. *Gladstone*. – New York; London, 1895.
11. Ritchie J.E. *The real Gladstone. An anecdotal biography*. – London, 1898.
12. Williamson D. *Gladstone, the man: A non-political biography*. – London, 1898.
13. Hamilton E. *Mr. Gladstone: A Monograph*. – New York, 1898.
14. McCarthy J. *The Story of Gladstone's life*. – London, 1898.
15. Handford Th. *William Ewart Gladstone: Life and public services*. – Chicago, 1898.
16. Lucy H. *Later peeps at Parliament, taken from behind the speaker's chair*. – London, 1905.
17. Partridge M. *Gladstone*. – London, 2003.
18. Morley J. *Recollections*. – Vol. 2. – Toronto, 1917.
19. Morley J. *The life of William Ewart Gladstone*. – Vol. 3: 1880 – 1898. – London, 1903.
20. Morley J. *The life of William Ewart Gladstone*. – Vol. 2: 1859 – 1880. – London, 1903.
21. Morley J. *The life of William Ewart Gladstone*. – Vol. 1: 1809 – 1859. – London, 1903.
22. Hammond J.L., Foot M.R. *Gladstone and Liberalism*. – London, 1952.
23. Davies T. Morley: "Life of Gladstone". *The Creative Power of the Christian Faith // Davies T. Spiritual voices in modern literature*. – New York, 1919.
24. Drew M. *Acton, Gladstone and others*. – London, 1924.
25. Фортунатов С.Ф. *Новая биография Гладстона // Русская мысль*. – Москва. – 1904. – Июнь.
26. Bigelow J. *Lest we forget. Gladstone, Morley and the Confederate loan of 1863: a rectification*. – New York, 1905.

Kovalska M.S. «The life of William Ewart Gladstone» by John Morley as the «study in the contemporary biography». In this article John Morley's "The life of William Ewart Gladstone" is examined as the study in the contemporary biography. The distinctive features of the work as the example of the genre and its' peculiarities are studied.

Key words: contemporary biography, Great Britain, the Liberal party.

В. П. Лук'яненко

НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ АГРАРНОЇ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ ХІХ – ХХ ст.

У статті проаналізовано аграрну проблему кінця ХІХ – початку ХХ ст. очима наукової інтелігенції. Розкриваються наукові підходи у вирішенні аграрної проблеми в дослідженнях дореволюційних учених, які у своїх працях подавали докладний аналіз ситуації в аграрному секторі. Погляди вчених щодо досягнення результатів в аграрному питанні привертають особливу увагу й тому їх діяльність заслуговує на подальше вивчення й застосування.

Ключові слова: аграрна реформа, малоземелля, дореволюційні вчені, селянство, аграрний сектор, аграрна проблема.

Економічні відносини – найважливіша сфера життєдіяльності суспільства. Їхній характер може сприяти або, навпаки, перешкоджати поступальному розвитку. Вивчення теорії і практики економічних відносин є одним із завдань історичної науки. Актуальність цього питання стає очевидною в нинішніх умовах, коли в економіці України, зокрема її агропромислового комплексу розгортається складний процес перетворення виробничих відносин. Від наслідків реформ в аграрній сфері значною мірою залежить перетворення України на демократичну, правову державу. В умовах здійснення сучасної аграрної реформи, за визначення шляхів і методів зміни форм власності та господарювання, переходу до ринкових відносин в агропромислового комплексу, відродження інститутів самоврядування в українському селі необхідно враховувати як негативний, так і позитивний досвід аграрних перетворень, що відбувалися в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Без об'єктивного аналізу цих процесів важко налагодити цивілізовані економічні відносини.

Однією з таких проблем, яка дотепер зумовлює неоднозначні оцінки істориків та економістів є економічні та соціальні наслідки аграрних реформ в Україні. Останнього періоду її перебування у складі Російської імперії. Обрана для дослідження проблема має історіографію, що сягає вже дорадянської доби. Зокрема Т. Осадчий у своїх дослідженнях дав аналіз наукових підходів щодо вирішення аграрної проблеми окремих губерній в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дореволюційними дослідниками [1]. Протягом 1960 – середини 80-х рр. радянськими науковцями М. Лещенко та Л. Сенчаковою опублікований ряд солідних монографій з проблеми [2]. На сучасному етапі з'явилися праці В. Коновалова, А. Павка, О. Реєнта [3], які провели ґрунтовні дослідження щодо аграрного питання та урядових реформ в аграрному секторі на початку ХХ ст. Історіографічний огляд цієї проблеми дає підстави твердити, що вчені розглядали лише окремі аспекти теми. Спеціальної комплексної наукової роботи з цієї проблематики досі не існує. Мета цієї розвідки полягає в систематизованому аналізі наукових підходів до вирішення аграрної проблеми в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дореволюційними вченими.

На думку багатьох дореволюційних авторів, вирішення аграрної кризи полягало не в розширенні селянського землеволодіння, а в сукупності заходів економічного і культурного порядку, що мали допомогти

населенню реформувати своє господарство в напрямку, відповідному тогочасним умовам і насамперед – тодішній щільності населення. О. Кауфман стверджував: «Не земля, а культура – от у чому рішення аграрного питання». Він рішуче не поділяв поширеної віри в рятівну силу «землі» і «багатоземелля». О. Кауфман виступав діяльним прихильником розширення селянського землеволодіння, при цьому залишаючи осторонь випадки абсолютного малоземелля, головним чином тому, що культурне і економічне піднесення вимагали більш-менш тривалого часу і збільшення землеволодіння [4, 88].

Погляди О. Кауфмана з переселенського питання складалися, головним чином, як підсумок безпосередніх спостережень, а водночас і досліджень, що робилися в ході численних службових поїздок. У друкованих звітах за їх наслідками наведено чимало даних і більш загального значення. Важливе значення для розуміння економічної концепції Олександра Аркадійовича мають статті «До питання про причини та ймовірну майбутність російських переселень», «Переселення і його роль в аграрній програмі», а особливо книга «Переселення і колонізація».

В цілому О. Кауфман може бути охарактеризований як представник скептичного погляду на переселення. Він вносить стримуючі виправлення в існуючі уявлення про блискучі господарські результати, що досягаються переселенцями. Наполягав він і на необхідності відповідної «оцінки» тих, на перший погляд, досить сприятливих цифр, у яких відбивалися ці результати. Він із сумнівом ставився до погляду на переселенців як носіїв культурного прогресу, доводячи, що та сама господарська некультурність, яка, зрештою, є основною причиною переселення, є також й основною перешкодою до досягнення переселенцями сприятливих результатів. Водночас він не погоджувався з досить розповсюдженим в урядових сферах і в суспільстві уявленням про майже безмежні колонізаційні можливості Сибіру, наполягаючи на тому, що абсолютний достаток просторів аж ніяк не виключає обмеженості запасів земель, які за своїми природними властивостями відповідали реальним потребам переселенського руху. Поставлене через це у досить тісні рамки переселення не може грати скільки-небудь істотної ролі в розв'язанні аграрного питання. Не могло воно відігравати такої ролі і через інші міркування. Корінь аграрного питання, а разом з тим і основна причина переселення полягали не в абсолютному дефіциті землі, а у «відносному малоземеллі». Останній термін до наукового обігу був запроваджений О. Кауфманом. Іншими словами, відносно перенаселення є симптомом кризи екстенсивних систем землеробського господарства і може зникнути лише з подоланням цієї кризи. Викликане більш значним виселенням розрідження населення тільки відтягує вирішення цієї кризи і в цьому сенсі є скоріше шкідливим, ніж корисним [5, 19].

О. Кауфман наголошував, що земства тих районів, звідки йдуть переселенці, не поінформовані про умови районів, що колонізуються, і фактично не можуть вести там справи. Земства тих місцевостей, куди йшли переселенці, будучи представниками інтересів місцевого населення, не схилилися до сприяння переселенню, а протидіяли йому [6, 25]. На початку ХХ ст. науковці визнавали, що без реформи політичного ладу став неможливим поступальний розвиток України у всіх галузях народного життя. Коли йшлося про усунення економічної незабезпеченості селянства, то вирішення цього питання зводилося, як правило, до надання селянам майже необмеженого земельного простору, посилаючись на споконвічне прагнення селян до землі, безмежного бажання землі.

Окремі особи робили пропозиції поділити всю територію між родинами, які можуть її обробляти власною

працею, не вдаючись ні до найманої праці, ні до здачі в оренду. Інакше кажучи, поділити всю землю майже винятково між селянством, тому що серед інших шарів суспільства поки не існувало значного контингенту осіб готових перейти в клас хліборобів-працівників. Цей проєкт поєднувався із планом особливого поземельного податку настільки високої норми, щоб він поглинав усю земельну ренту. При цьому економічно вигідно було займатися сільським господарством на таких землях тільки тим особам, які самі її обробляли своєю особистою працею. Представники, що захищали цей проєкт, прагнули порвати зв'язок з економічним режимом, заснованим на приватній власності, системі приватних підприємств і суперництва. Однак, поряд з ними виступали представники іншого напрямку, які, залишаючись на ґрунті існуючого економічного ладу, пропонували не викорінювати остаточно поміщицькі господарства, а залишити їх у вигляді невеликих наділів серед суцільного селянського землеробства, але таким чином, щоб розмір таких володінь не перевищував 50–100 дес. [7, 177].

Найслабший бік аналогічних проєктів вбачається в тому, що їх автори зовсім не враховували наслідки вторгнення законодавців у сферу економічних відносин з різними основами економічного побуту. Не аналізувалися й результати здійснення цього проєкту як для самого землеробства, так і для інших галузей народного господарства, яке все таки продовжувало існувати на колишніх основах, тобто приватній власності й конкуренції. В. Левитський вважав, що сама ідея, покладена в основу цього рішення не могла бути прийнятною, оскільки перебувала в різкому протиріччі з основними тенденціями розвитку тогочасного народного господарства. Професор наводив ряд доводів до свого висновку. Насамперед для того, щоб передати всю територію селянському класу, вказував він, довелося б принести в жертву інтерес цілого великого класу поміщиків, так чи інакше тісно пов'язаних із землею, із сільським господарством як джерелом свого існування. При цьому довелося б змінити рід занять, порвати з культурними інтересами й земською діяльністю майже єдиному освіченому елементу села. Така програма погано гармоніювала б із завданнями визвольного руху, із проголошенням свободи діяльності, занять, професій тощо.

Частина дореволюційних авторів, зокрема П. Маслов, М. Огановський, О. Чайнов вбачали розв'язання аграрного питання в соціалізації землі. Вони виходили з того, що кожна людина має право на життя, але вона може жити тільки в тому випадку, якщо матиме засоби до існування, які створюються працею. Отже, щоб жити, людина повинна працювати. Визнання права на життя означало визнання і права людини на працю – переконали науковці. Проте, щоб працювати, необхідно мати предмет праці. Основним її предметом, на думку тогочасних учених, є земля, без якої немислима ні праця, ні життя. Отже, визнання за людиною права на працю неминуче передбачає визнання за нею і права на працю на землі або трудове право на землю [8, 29]. Таким чином, названі науковці пов'язували право людини на життя з трудовим правом на землю.

Суть трудового права на землю означає, скажімо, на думку І. Кондратьєва, що ніхто не може бути власником землі. Інакше кажучи, ніхто не має виняткового права розпоряджатися землею як йому заманеться: продавати її, заставляти, здавати в оренду й взагалі робити предметом торгу й нетрудових доходів. Власність, на його погляд, заважає розумному користуванню землею. На землю має право всякий, хто бажає на ній трудитися. І поки він або його родина працюють на землі, він уже не має права нею користуватися. На думку І. Кондратьє-

ва, трудове право на землю необхідно включити до основних прав людини й громадянина. Вся земля – державна, приватновласницька та вся інша – мала бути визнана загальнонародним надбанням і надійти в трудове користування народу [9, 49]. Власність на землю при цьому мала бути знищена. За власність чітко трималися головним чином ті, у кого землі багато; ті, хто здавав землю в оренду, хто торгував нею; ті, хто завдяки власності на землю одержував ренту, забирав частину доходів у селян і в такий спосіб порушував їхнє право власності, але про це захисники власності мовчали.

Для трудового народу збереження власності на землю, вказував І. Кондратьєв, означало нове ядро нових поміщиків, які незабаром з'являться. Для народу важлива не власність на землю, а доступ до неї, щоб йому не заважали працювати постійно й продуктивно. Йому важливо також, щоб земля не накопичувалась у руках нових багатіїв. За приватної власності земля досить легко вислизала з рук найбідніших землевласників і зосереджувалась в руках багатіїв, які наживали на землі нетрудові прибутки [9, 49].

В. Левитський зазначав, що для уникнення повторення помилок селянської реформи 1861 р., необхідними супутниками наступної земельної реформи повинні були стати: широкий розвиток народної освіти, всевітня організація агрокультурної допомоги населенню засобами держави і земств, широке впровадження меліоративного кредиту, здійснення політичних свобод, з усуненням всіх недоліків адміністративного і правового устрою взагалі і тих його сторін, котрі безпосередньо торкалися селянства [10, 223].

Отже, суть аграрного питання – економічного аспекту комплексної аграрно-селянської проблеми – дореволюційними науковцями зводилася до того, що основним гальмом у розвитку аграрної галузі були пережитки феодалізму у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується і тим фактом, що на той час у розвинутих країнах світу землі на душу населення було набагато менше, але інтенсивна система землеробства давала можливість гідно жити і земельне питання не стояло так гостро, як в Україні чи Росії.

Розв'язати аграрну кризу, на думку дореволюційних науковців, можна було лише низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Впровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним громадянином. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (закріплення земель у приватну власність, хуторизація селянських господарств, надання селянам дешевих довгострокових кредитів і т.д.) разом з розвитком інших галузей економіки, в першу чергу – промисловості.

Значне місце у спадщині М. Грушевського також відведено вирішенню аграрного питання України на початку ХХ ст. Його концепція ґрунтувалася на зв'язку аграрної проблеми з суспільно-політичним прогресом. Останній полягав у чергуванні двох протилежних інстинктів – колективістського (солідарності) та індивідуалістського [4, 96]. Велику увагу він приділяв ідеалам українського народу: свободі, рівності й автономії як необхідним компонентам у вирішенні аграрної проблеми, звертав увагу на таку могутню силу, якою виступає національне почуття [4, 96].

Як засвідчує дореволюційна література, в цілому процес інтенсифікації лише починався (переважно в поміщицьких маєтках та господарствах заможних селян) і, порівнянно з сільським господарством головних євро-

пейських держав, відповідна галузь української економіки мала все ще екстенсивний характер. На думку дореволюційних авторів, екстенсивні форми землеробства, поширені у більшості селянських господарств України, були головною причиною гальмування розвитку сільськогосподарського виробництва. Після реформ 1860 – 70-х рр., з розвитком товарно-грошових відносин в економіці імперії середньовічні форми обробітку землі стали, по суті, рудиментами в аграрному виробництві, але процес їх відмирання відбувався надто повільно. Продукти землеробства, які отримувалися за умови екстенсивного господарства, на початку минулого століття вже ледве задовольняли потреби селян.

Отже, дослідження показало, що суть аграрного питання дореволюційними науковцями зводилася до подолання гальмівного впливу феодальних пережитків у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується і тим, що на той період у розвинутих країнах землі на душу населення було набагато менше, але інтенсивна система землеробства давала можливість пристойно жити і земельне питання не стояло так гостро, як в Україні чи Росії. Усвідомлюючи важливість аграрного питання, наукова інтелігенція досить багато уваги приділяла шляхам його вирішення, але однозначної думки щодо подолання кризи не існувало. Науковці різних суспільно-політичних орієнтацій вказували різні шляхи вирішення аграрного питання: подолання проблеми селянського малоземелля, перехід до інтенсивного сільського господарства, знищення залишків кріпацтва. Розв'язати аграрну кризу, на думку дореволюційних учених, можна було низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Впровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним громадянином. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (закріплення земель у приватну власність, хуторизація селянських господарств, надання селянам дешевих довгострокових кредитів тощо) разом з розвитком інших галузей економіки, в першу чергу – промисловості.

Таким чином, праці дореволюційних дослідників аграрної проблеми містять багатий фактичний матеріал, цікаві спостереження і ґрунтовні висновки. У залежності від суспільно-політичної орієнтації науковці пропонували неоднакові шляхи подолання аграрної проблеми: від ліберально-просвітницьких до радикально-революційних.

1. *Осадчий Т.И. Земли и землевладельцы в Юго-Западном крае на Украине, Подолли, Волыни.* – К., 1899.
2. *Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 – 90-ті рр. XIX ст.).* – К., 1970; *Його ж. Українське село в революції 1905 – 1907 рр.* – К., 1977; *Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг.* – М., 1989.
3. *Коновалов В.С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в начале XX в.): Аналитический обзор.* – М., 2000; *Павко А. Історія політичних партій, організацій і рухів в Україні у ХХ ст. (теоретично-методичні аспекти проблеми)* // *Проблеми освіти: Наук. зб.* – К., 1995; *Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок ХХ ст.).* – К., 2003.
4. *Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905 – 1906.* – К., 1907.
5. *Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России.* – М., 1918.
6. *Кауфман А.А. Познай самого себя // Сборник статей.* – М., 1915.
7. *Туган-Барановский М. Земельная реформа.* – СПб., 1905.
8. *Огановский Н. Освобождение земли. Чего надо добиваться крестьянам.* – СПб., 1906.
9. *Кондратьев И.Д. Аграрный вопрос о земле и земельных*

порядках. – М., 1917.

10. Левитский В. *Аграрный вопрос в России* // Брейер Л. Брун М., Воробьев Н. и др. *Аграрный вопрос*. – Т. 2. – М., 1907.

Luk'ianenko W.P. **The scientific approaches in the decision of the agrarian problem in Ukraine at the end of the XIX – the beginning of the XX centuries.** In the article the agrarian problem of the end of the XIX – the beginning of the XX centuries as to the scientific intellectuals is analyzed. Are described the scientific approaches in the decision of the agrarian problem in the prerevolutionary scientist's works, given the detailed analysis to the situations in the agrarian sector. The scientist's opinion on the achievement the result in the agrarian question are attractive and that's why are worthy of their further studying and using.
Key words: agrarian reform, little lands, prerevolutionary scientist, peasantry, agrarian sector, agrarian problem.

Т. В. Оніпко

ОЛЕКСАНДР БИЛИМОВИЧ ПРО КООПЕРАТИВНУ ІДЕЮ ТА КООПЕРАТИВНУ ПРАКТИКУ В ДОЖОВТНЕВІЙ І ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ЕКОНОМІКАХ

У статті представлено точку зору на дожовтневую та пострадянську кооперативну ідею і кооперативну практику співвітчизника-емігранта О. Билимовича.

Ключові слова: О. Билимович, кооперативні погляди, кооперативна практика, кооперація.

Донині в Україні ім'я Олександра Дмитровича Билимовича відоме мало, натомість упродовж останнього десятиріччя його біографія, а також творча спадщина з економічної, кооперативної, політологічної та соціологічної проблематики стала предметом ґрунтовних студій російських учених. Вітчизняний науковий загал не надто обізнаний з поглядами О. Билимовича щодо визначення ролі різних видів кооперації в дожовтневій, радянській і пострадянській періоди історії. Більшість закордонних авторів вважають Олександра Дмитровича видатним економістом російського зарубіжжя, хоча народився і навчався він в Україні, тут формувався як учений, педагог, громадський діяч. Тож, метою цієї статті є аналіз поглядів відомого вченого на місце кооперації в дорадянській і пострадянській економіці.

У дослідженні ми більшою мірою спираємося на розвідки російських науковців. Так, В. Шелохаєв [1] акцентує на тому, що О. Билимович вважав за потрібне відродження і зміцнення в післябільшовицькій Росії кооперативних об'єднань, через які можна було б досягти і широкого місцевого самоврядування. Автор статті з «Енциклопедії російської еміграції» погоджується з ученим, коли мовиться про «змішану господарську систему», що мала виникнути після відмови від соціалістичних засад. Ідеться про розумне поєднання приватної, державної, кооперативної і муніципальної форм власності.

О. Куракін [2] солідаризується з видатним економістом, коли той підкреслює, що в дореволюційній Росії селянство добровільно почало брати участь у кооперативному русі, який, у свою чергу, сприяв активізації господарського та культурного рівня селян. Одна із статей А. Соболева [3] присвячена аналізу поглядів О. Билимовича на взаємовідносини кооперації і влади. Він не заперечує думку вченого про те, що за роки свого правління більшовики перетворили народну кооперацію на пародію справжньої кооперації. Г. Соловйова [4] звернула увагу на те, що О. Билимович указав на роль споживчої кооперації у налагодженні товарозабезпечення в періоди інфляції та розрухи після лютневої революції 1917 р. і, що більш цікаво, після прогнозованого ним повалення радянської влади. Т. Кузнецов [5] цілком підтримує відомого економіста, коли той зазначає, що, попри всі негаразди, кооперація в радянський період

слугувала інтересам населення, «амортизуючи» одержавлене радянське господарство.

На думку О. Нікуліна [6], заслуговує на увагу той факт, що вчений до кінця життя продовжував відстоювати доцільність збереження кооперативного сектора економіки. Е. Корицький та В. Шетов [7] акцентують на важливості тези О. Билимовича, що лібералізація пострадянської економіки має проходити без надриків і жертв, що змішана економіка найбільш повно відповідає б побажанням населення пострадянської країни.

Отже, можемо констатувати актуальність кооперативної спадщини відомого вченого для ринкової трансформації на пострадянському просторі і необхідність ґрунтовного вивчення його праць, які містять не лише оцінку соціально-економічного минулого, але й економічні, соціальні і політичні прогнози, які так чи інакше стосуються сьогодення України.

У своєму дослідженні ми спираємося як на опубліковані в Російській Федерації монографії, так і на раритетні видання студій О. Билимовича. Практично в кожній праці вчений торкався питання щодо минулого і майбутнього кооперації. Однак концептуальне бачення місця кооперативного сектора економіки в ринкових умовах представлено ним в останніх дослідженнях. Праця О. Билимовича «Кооперація в Росії до, під час і після більшовиків» побачила світ в одному із російських емігрантських видань у Німеччині (Франкфурт-на-Майні, 1955) [8]. Значне місце в ній займають матеріали закордонних видань, підготовлені німецькою, французькою, італійською та англійською мовами, якими писав О. Билимович. Учений брав до уваги і дослідження емігрантів, хоча серед них бракує студій авторів з української діаспори. Видатний економіст не ігнорував і праці радянських дослідників кооперації, які з великими труднощами потрапляли за кордон, а також використовував офіційну радянську статистику, розміщену в енциклопедичних виданнях, звіти Міжнародного Кооперативного Альянсу, де наводилася інформація про радянську кооперацію.

На нашу думку, поява вказаної праці була реакцією О. Билимовича на економічні зміни, ініційовані в СРСР М. Хрущовим. Розуміючи «куцість» голосно заявлених хрущовських реформ, у тому числі в аграрному секторі, вчений, як нам видається, не випадково зробив екскурс у дорадянське минуле кооперації й обґрунтував доцільність її відродження після повалення комуністичного режиму, у що тоді мало хто вірив. О. Билимович проаналізував розвиток різних видів кооперації на певних історичних етапах, хоча вважав споживчу кооперацію більш розвиненою як у дожовтневій, так і в радянській період. І хоча він говорив про кооперацію Російської імперії, а потім СРСР, без сумніву, при цьому брав до уваги й українську кооперацію, розвиток якої сам безпосередньо спостерігав у першій чверті ХХ ст.

Учений зазначав, що активне зростання кооперативних організацій у дожовтневій період пояснюється мирною творчою діяльністю населення, його підприємливістю, кмітливістю, а відтак кооперація була заснована завдяки народній ініціативі. Активними членами споживчих товариств, підкреслював О. Билимович, виявилися не лише селяни, фабрично-заводські робітники, залізничники, але й цивільні чиновники, військовослужбовці, у тому числі офіцери російської армії, які аж ніяк не належали до бідніших верств населення. Отже, споживча кооперація переконливо довела, що вона здатна об'єднати громадян з різним рівнем достатку, які мають спільну мету – забезпечення потреб у дешевших за ринкові, але якісних товарах і продуктах харчування.

Вважаємо важливою тезу О. Билимовича про те, що суттєвий підйом аграрного сектора економіки на